ФОНЕТИК САТҲ БИРЛИКЛАРИ ВОСИТАСИДА ИНСОН РУҲИЯТИНИНГ АКС ЭТТИРИЛИШИ

Ш.Ҳ. Алпанова

Мақолада фонетик воситаларнинг услубий имкониятлари ҳақида фикр юритилади. Товушларнинг услубий бўёқдорлиги бадиий матнлар орқали фоносемантик таҳлил этилади.

Калит сўзлар: *фоностилистика, товуш, маъно, руҳият, назм, наср.*

В статье речь идёт о стилистических возможностях фонетических средств. Анализируются художественные тексты с фоносемантической точки зрения.

Ключевые слова: *фоностилистика, звук, смысл, психика, поэзия, проза.*

The article gives the information about the stylistic possibilities of phonetic means of the language. Literary texts are analyzed from the phonosemantic point of view.

Key words*: phonostylistics, sound, meaning, psyche, poetry, prose.*

Сўзлардаги шакл ва мазмуннинг уйғунлиги тилшуносларни кўпдан бери қизиқтириб келади. Нутқ жараёнида қандай сўз, қандай товуш танланиши инсон руҳияти билан узвий боғлиқ. Товуш ва маънонинг мослиги ҳар бир сўзга ўзгача жило беради, таъсир кучини оширади [1.26].

Фонетик воситаларда ифодаланадиган услубий бўёқ тилнинг турли сатҳлари билан бевосита алоқадорликда рўёбга чиқади. Нутқ товушлари, уларнинг вариантлари, урғу, бўғин, тон, тембр каби фонетик воситаларда услубий имкониятлар жуда кенг. Фонетик воситалардаги мавҳумлик уларнинг кўп маънолилигини таъминлайди ва исталган вазиятда қўллана олиши билан ҳам характерланади. Сўзловчи ҳар гал сўз ва конструкцияларни янгича талқин этаверади [2.33]. Фоносемантика шакл ва мазмуннинг ўзаро мутаносиблик даражасини ўрганади. Товуш ва мазмун мутаносиблиги сўзнинг услубий бўёқдорлигига таъсир кўрсатади. Сўзнинг фоносемантик таҳлилида юқорида зикр этилган фонетик воситаларнинг маъно ифодалашдаги роли яққол намоён бўлади [3.29].

“Дафъатан ёмғир ёғар, тинар **дафъатан**.
Дафъатан ер йиқилиб тушса-ю,
Наҳот шу қадар душман - **дафъатан** сўзи.
Товушларнинг рангига қаранг,

Қаранг тез рангларнинг товушига,
Бу шўрлик ой ҳам шоирми дейман”.

Рауф Парфининг ўзига хос услуби акс этиб турган ушбу шеърни тадқиқот нуқтаи назаридан таҳлил қилиб, шоирнинг руҳиятига киришга ҳаракат қиламиз. Бу шеър ижод тўғрисида билдирилган фикрларнинг ҳақлигини исботлайди. Яъни туғма истеъдод эгалари ижод жараёнида – руҳият билан моддият уйғунлашаётганда наинки фикр ва ғоя, наинки сўз, ҳатто товушларнинг ҳам жарангини эшитиб, рангини кўриб, иссиқ ёки совуқлигини ҳис қилиб турадилар [4.39]. Ҳақиқатан ҳам, товушларни ҳис қилиш, уларнинг ранг-баранглигини кўра олиш қобилиятини ижодкор аҳлида кузатиш мумкин.

Юқоридаги мисраларга қайтадиган бўлсак, ҳаётнинг аччиқ, аёвсиз синовларига айбдор саналган **дафъатан** сўзининг беайблиги ойдинлашади. **Д** ва **Ф, Т** товушларидаги жиддият, қаттиқлик, совуқлик, кулранглилик инсон руҳиятига олиб кираётган изтиробли кечинмаларни қаторлашиб келган учта **А** товуши ҳам юмшата олмаган. Аксинча, ўзи ҳам улар таъсирида қўполлашиб, рангсизланиб қолган. Гўё бу товушлар уни маҳкам исканжага олмаганларида аллақачон бу сўзни тарк этадигандай тасаввур уйғотади. Бу бизнинг субъектив фикримиз. Шоир айнан шундай ўйлаган деган фикрдан йироқмиз. Бироқ шоир томонидан яратилган матннинг субъектив қабули мана шундай фикрларнинг туғилишига сабаб бўляпти ва мана шу хил қабулга асос бўлган фонетик факторлар ҳам юқорида кўрсатиб ўтганимиз товушларга асосланган. Субъектив фактор анча тарқоқ деб таърифланса-да, муайян лингвистик факторларнинг субъектив таъсири анча стабил бўлиб, юқоридаги шеърий парчани ўқиганда хилма-хил субъектив қабулловлар юзага келиши мумкин, бироқ улар бир хил субъектив баҳонинг турли оттенкалари бўлиб, айрим туслари билан фарқланувчи ягона гуруҳга бирлашади. Бу шеърни ўқиганда кутилмаган ҳодисаларга нисбатан нафрат (ёки қўрқув, ёки ёқтирмаслик, ёки кесатиқ) шаклланиши мумкин, аммо муҳаббат, меҳр, соғинч шаклланмайди.

Юқорида қайд этилган туйғулар онг орқали англаниб, унга мос товушлар танланади. Қайси товушга қандай маъно юклаш эса ижодкорнинг воқеликни онг ва қалб призмасидан қай тарзда ўтказишига боғлиқ.

Масалан, қуйидаги мисолларнинг биринчисида Шавкат Раҳмон куз манзарасини чизишда “у” унлисидан ўринли фойдаланган: “у” нинг уч маротаба узайтирилиши дарахтларнинг “ув тортиб” барглари билан видолашишини, изғиринни, маҳзунликни ва сариқ рангни ифодалаган; иккинчи мисолда эса Улуғбек Ҳамдам “у” товуши орқали ёшлик, яшариш, шижоат, шиддат ва қизил, пушти ёки оқ рангларни тақдим этади.

1.Ғичирлайди безовта чинор
Огоҳ этиб шовиллайди**: ку-у-уз**.
Аммо учта **сап-сариқ** илон
Оғочларга ўрларди, **афсус.**

2.Менинг ҳур кўнглимда
гуллаган орзулар каби
куртаклари **гу-у-ур** гул.
Илдизлари заминнинг бағрида
Со-о-би-ит бут
Дарахтга ўхшагим келади.

Биринчи шеърий парчада У, С, З товушлари етакчилик қилади ва мусиқийликни таъминлайди, иккинчисида эса –У, Р, Г ва Л товушлари.

Биринчи шеърни ўқиган китобхон онгида беихтиёр “сариқлик”, “совуқлик”, “сарсонлик” билан боғлиқ ҳис-туйғулар, маънолар юзага чиқаверади. Юқоридаги матнни қабул қилиш жараёнида товушлар ҳам сезиларли таъсир қилаётган ассоциациялар занжирини қуйидагича тасвирлаш мумкин:

Куз – хазон-резги – сариқ барглар – изғирин

= интиҳо

Умид-сизлик – маҳ-зунлик – ачиниш – афсус

Биринчи шеърни ўқиш давомида тасаввуримизда объектив воқелик билан боғлиқ деталлар занжири пайдо бўлса, иккинчи қатор шу воқелик таъсирида ҳосил бўлган ҳис-туйғулар силсиласидан иборатдир. Ниҳоят, шеъриятдаги куз билан боғлиқ кечинмаларда доминантлик қилувчи “якун, интиҳо” ҳисси юзага келишида ҳам товушлар муҳим роль ўйнайди.

Иккинчи шеърдаги товушлар ифодалаган маънолар эса аксинча реципиентга “яшиллик”, “илиқлик”, “ёшлик” билан боғлиқ туйғулар гулдастасини тақдим этади:

Баҳор – уйғониш – яшиллик – илиқлик

Орзу-умид – севинч – шодлик – ишонч

= ибтидо

Кўриб турганимиздек, ушбу схема юқоридаги ҳолатнинг тамом акси [3.76]. Ўқувчи тасаввурида худди шу ассоциатив занжирнинг ҳосил қилинишида товушлар комбинациясининг ўзгариши ҳам маълум роль ўйнагани аниқки, бу эса фоносемантиканинг психолингвистика билан узвий боғлиқ эканлигини кўрсатади [5.48].

Социофонетика нутқ фаолиятига ижтимоий омилларнинг таъсирини, ҳар хил ижтимоий гу-

руҳларнинг талаффузини ўрганувчи усуллари билан ижтимоий лингвистиканинг бир тармоғи ҳисобланади. Тилшуносликнинг кўпгина йўналиш ва акустик хусусиятлари жамиятнинг ижтимоий табақалари орасидаги талаффуз меъёрлари, кишининг ҳар хил руҳий ҳиссиётларини уйғотиш, нутқ ва мусиқанинг боғланиши каби масалаларни ўз ичига олади. А.П.Журавлёв унли ва ундош товушларнинг чўзилиши натижасида фоностилистик хусусиятлар пайдо бўлишини таъкидлайди [6.99].

“Момиқдек ястаниб ётган қор шу қадар гўзал, бунинг устига ҳали тегинилмаган эдики, Юсуф “босайми-босмайми?” деб ўзига-ўзи савол берарди. Ниҳоят, ғарч-ғурч босиб юриб кетди. Бироздан сўнг бурилиб орқасига қаради ва янги изни – янги йўлни кўрди. Олдинда эса – ҳали из тушмаган қор! Унинг завқи ошганидан энди чопмоққа бошлади. Бир пайт ўртоги Содиқнинг уйи ёнига келиб қолганини билиб, чақира кетди.

- Со-диқ, Со-оо-д-и-и-и-қ!..

Кўча томонга қараган деразадан Турғун хола мўралади.

- Нима дейсан? Азонлаб нима бор? Содиқжон ухлаяти…»

Юсуф катталар оламида йўқотган мувозанатини қадрдон қишлоғидан, яқинларидан, болалигидан топмоқчи бўлиб қишлоққа қайтди. Болаликда бой эдими, ҳамма нарса тўкин эдими? Йўқ. Ёлғиз отаси ҳалол меҳнат эвазига уларни ўстирди, ўқитди, юртга қўшди. Аммо улар ўша юпун ҳолида ҳам жуда бахтли эдилар. Кўнгиллари тўқ эди, руҳиятлари бой эди. Шундан хотиржам эдилар. Исталган нарса унинг бахтиёрлигига сабаб бўлаверарди. Ҳаттоки, оддийгина қор ҳам. Бу қувонч, бу шодликни дўсти билан баҳам кўрмоқчи бўлган Юсуф кўчага отилган эди.

“Со-диқ, Со-оо-д-и-и-и-қ!” ундалмасида унлиларнинг чўзилиши натижасида Юсуфнинг руҳиятидаги қуйидаги ҳолатни илғаб олиш мумкин: “Наҳотки шундай гўзалликни кўриб уйда ўтириш мумкин бўлса? Йўғ-е, у ҳам тайёр бўлиб мени пойлаётгандир. Бунақа пайтда аҳмоқларгина бурканиб ухлаши мумкин. Чиқсанг-чи, дўстим! Кўрсанг-чи. Мен йўл очдим, янги йўл!.. Энди одамлар менинг изимдан юрадилар.” Руҳиятида айни ҳолат устувор дамларда “О” товушлари Юсуфнинг орзулари қадар осмон бўлса, “И” товушлари унинг янги солган излари қадар узун эди. Содиқда эса аксарият одамлар каби бундай юксак туйғулар йўқ эди.

Ўткир Ҳошимов эса айни унли товушлар воситасида қаҳрамонининг руҳий изтиробларини очиб беради: “Кейин букланиб ётган одамдан уч қадам берироқда тўхтади-ю, бирдан чўккалаб қолди. Бир лаҳза кўзлари олайиб тикилиб турди-да, кўксидан шамол ғувурини ҳам, ўз вужудини ҳам ларзага солувчи бир нидо отилиб чиқди: **Ойи-и-и!.”** Шоикром бир коса қулупнай учун билмасдан ўлдириб қўйган онасини кўмиб келаётиб, урушнинг тугаганлиги ҳақидаги хабарни эшитди. У ўғрини ушлаш учун қулупнай орасига қўйилган электр симини ушлаганча ўлиб ётган онасини кўргач, кучли оғриқ, алам билан дод солади: **Ойи-и-и!**. Сўзнинг айни шу тарз талаффузида, яъни товушларнинг айни жарангида Шоикромнинг шу лаҳзалардаги изтироблари ғоят жонли акс этади: “Наҳотки мен ўз онамни ўлдириб қўйдим... Муҳтожлик, йўқчилик, камбағалликнинг бети қурсин. Умрида оғир меҳнатдан бошқасини кўрмаган онамга қайтарган яхшилигим шу бўлдими!.. Агар уруш бўлмаганида… Агар сигиримни ўғирлаб кетишмаганида… Агар хотиним тинмай минғирлайвермаганида… Агар жўжабирдай жон бўлмаганимда… Агар…” Буни узоқ давом эттириш мумкин. Ҳалол меҳнат қилиб оила боқолмаган, ўлаётган укасига ёрдам бераолмаётган, онаси, укаси, хотини, болалари, ҳовли-жойининг хавфсизлигини таъминлай олмаётган эркакнинг руҳиятидаги аламли, армонли, изтиробли ноласи биргина “И” унлисини чўзиш орқали ишонарли ифодаланган.

Хулоса қилиб айтганда, товуш ва мазмун мутаносиблиги нутқнинг, айниқса, бадиий нутқнинг эмоционал-экспрессивлигини таъминлайди ва инсон руҳиятидаги турли ўзгаришларнинг энг нозик тебранишларини ҳам яққол акс эттиради.

Адабиётлар:

1. Воронин С.В. Фоносемантические идеи в зарубежном языкознании. Л.,1990-199 с.
2. Гайдучик С.М. Фоностилистика как один из разделов фонетики. Интонация. Киев.,1978.- 41 с.
3. Воронин С.В. Основы фоносемантики. – Л.,1982.- 244 с.
4.Журавлёв А.П. Фонетическое значение. – Л., 1974.- 160 с.
5. Петренко В. П. Психосемантика сознания. – М.,1986., 208 с.
6. Журавлёв А.П. Звук и смысл. – М.,1991.- 160 с.

Андижон давлат университети
2015 йил 26 майда қабул қилинган
(Тақризчи: ф.ф.д. Д.Набиева)